

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı Dövlət Universiteti

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 27 oktyabr 2009-cu
il tarixli 1195 əmri ilə təsdiq
edilmişdir*

STRUKTUR DİLÇİLİK

kursu üzrə

PROQRAM

Dövlət universitetləri üçün

İxtisaslar: *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı*
Roman-german dilləri və ədəbiyyatı
Şərq dilləri və ədəbiyyatı

Bakı – 2010

Program

*Bakı Dövlət Universitetinin
ümumi dilçilik kafedrasında
hazırlanmışdır.*

Tərtib edən: prof. Ə.Ə.Rəcəbli

Məsul redaktor: N.Ə.Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

Rəyçilər: dos. F.S.Əhmədov
dos. Ş.V.Qasımova

Hər hansı bir yeni elmi fənn, elm sahəsi, adətən, bir sıra xarici və daxili faktorların, hadisələrin və stimulların təsiri ilə yaranır və formalaşır. Bu baxımdan XX yüzillikdə dilçilik elminin yeni sahəsinin – struktur dilçiliyin yaranması da istisna təşkil etmir. Struktur dilçilik XX yüzilliyin əvvəllərində təşəkkül tapmağa başlamışdır, lakin onun çiçəklənməsi, geniş şəkildə yayılması və dilçilik elminin aparıcı məktəbinə çevrilməsi həmin yüzilliyin ikinci yarısı ilə, həmin dövr elm və texnikada baş verən uğurlarla, **görünməmiş inkişaf**la əlaqədardır.

Struktur dilçiliyin yaranmasının xarici faktorları arasında, heç şübhəsiz, XX əsrin elmi-texniki inqilabı (ETİ) əsas yer tutur. Hələ birinci dünya müharibəsi (1914-1918-ci illər) dövründə başlanan texniki tərəqqi elmin inkişafına, elmin inkişafı isə texniki tərəqqiyə təkan verdi. Birinci dünya müharibəsinin nəticələrinin ədalətli olmaması ilə müharibə bitən kimi ikinci dünya müharibəsinə hazırlığın – dünyanı yenidən bölüşdürməyə hazırlığın başlanmasına səbəb oldu. İkinci dünya müharibəsinə haqlıq, xüsusən ikinci dünya müharibəsi dövrü (1939-1945-ci illər) texnikanın, xüsusilə hərbi texnikanın və hərbi məqsədlərə xidmət edən texnikanın **görünməmiş inkişafına** təkan verdi. Lakin hər hansı bir texniki tərəqqi elmin inkişafı olmadan, elmi tərəqqinin müəyyən bir səviyyəyə çatması olmadan mümkün deyildir. Bəşəriyyət ikinci dünya müharibəsindən çıxanda elm, elmi texniki inkişaf **görünməmiş dərəcədə yüksək inkişaf səviyyəsinə** çatmışdı. Əsrin ikinci yarısında ağıllı maşınların – elektron-hesablayıcı maşınlar və müxtəlif kibernetik cihazların kəşfi struktur dilçiliyin yaranması və təşəkkülü üçün mühüm stimullardan biri oldu. Elektron mikroskopun kəşfi biligyanın inkişafında molekulyar-sintetik dövrün inkişafına səbəb olduğu kimi, yüksək tezlikli elektron-hesablayıcı maşınların yaranması da dilçilikdə yeni sahələrin – struktur dilçilik, kibernetik dilçilik,

tətbiqi dilçilik və riyazi dilçilik sahələrinin yaranmasına səbəb oldu. Bu sahələrdən hansının daha çox inkişaf edəcəyi, daha geniş yayılacağı indidən söyləmək çətindir, lakin indiki dövrdə bunlardan ən inkişaf etmiş strukturalizmdir. Struktur dilçilik onunla əlaqədar olan dilçilik sahələrinin (kibermetik, tətbiqi, riyazi dilçilik) də inkişafına kömək edir. Texnikanın inkişafı ikili effekt verir: bir tərəfdən, dilçiliyin qarşısında yeni tələblər qoyan informasiya işi (maşın tərcüməsi, mətnin avtomatik referatlaşdırılması, informasiya axtarışı və s.) təzahür etdi, digər tərəfdən, o qədər də yaradıcılıq səyi tələb etməyən, lakin əmək tutumlu dilçilik işlərini mexanikləşdirmək imkanı yarandı. Beləliklə, dilçilik elminin qarşısında yeni perspektivlər açıldı. İndi maşınlar keçmişdə icrası mümkün olmayan böyük həcmli linqvistik işləri icra edir, məsələn, böyük həcmli mətnləri təhlil edir ki, bunu da dilçilər köhnə vasitələrlə edə bilməzdilər və ya belə işin icrasına külli miqdarda yüksək ixtisaslı dilçi əməyi sərf edildirdi. Qeyd etmək maraqlıdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə XX yüzilliyin 70-ci illərindən başlayaraq, tezlik lüğətləri və arxadanlüğətlər, müxtəlif cinsli konkordanslar və sairənin tərtibi maşınlarla həvalə edilmişdir. İndi maşınlar hətta kiçik linqvistik araşdırmalarla da məşğul olur, məsələn, müəyyən bir dilin ən geniş yayılmış sintaktik strukturlarını axtarıb tapmaq və onun işlənmə tərzini hesablamaları tapşırırlar.

Sovet dilçiliyində struktur dilçiliyə, texminən, belə bir münasibət bəslənmişdir: nə Quranda varsa, başqa kitabda yazılması faydasızdır, nə Quranda yoxdursa, başqa kitabda yazılması zərərliyədir – struktur dilçiliyin bütün yeni ideyaları (Qərbdən gəlmiş üçün) zərərli elan edilmiş, bu kateqoriyaya daxil olmayan ideyalar isə klassik dilçiliyə çoxdan məlum olan, lakin yeni terminoloji don geyindirilmiş müddəalar kimi qələmə verilirdi. Bir sözlə, sovet dilçiliyində struktur dilçilik qanundan kənar elan edilmişdi. Bu mövzuda əsər yazan dilçilər təqib edilirdi. Buna görə də təəccüblü deyildir ki, struktur

dilçiliyə aid əsərlər sovet dilçiliyində XX yüzilliyin 70-ci illərindən başlayaraq işıq üzünə gəlir. Nə metropoliyada qadağan olunmuşsa, müstəmləkədə də onunla məşğul olurlar. Buna görə Azərbaycan dilçiliyində struktur dilçilik haqqında söhbət belə gedə bilməzdi.

“Struktur dilçilik proqramı” Azərbaycan Respublikası ali məktəblərinin magistraturalarında dilçilik ixtisası üzrə həmin fənnin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Proqramda struktur dilçiliyin təşəkkülü, F.dö Sössürün dilçilik konsepsiyası, struktur dilçiliyin məktəbləri, nəzəriyyə və metodları, dilin təhlili modelləri məsələləri üzrə mövzuların tədrisi nəzərdə tutulmuşdur.

Struktur dilçiliyin təşəkkülü

Struktur, struktur dilçilik, strukturalizm anlayışları. Strukturalizm XX yüzillikdə elmin bütün sahələrində işlədilər anlayış kimi. Struktur dilçiliyin yaranmasının linqvistik əsasları. Struktur dilçiliyin gənc qrammatiklərə münasibəti, struktur dilçilik gənc qrammatiklərin ideyalarına qarşı müxalif dilçilik kimi. Struktur dilçiliyin yaranmasının ümumelmi şərtləri. Struktur dilçilik elmin riyaziyyatlaşdırılması və təbiətşünaslıqda inqilabın nəticələrindən biri kimi. Kibernetika və struktur dilçilik. Metadil – elm “dili” problemi. Dilçiliyin tətbiqində yenilik. Tətbiqi dilçiliyin yaranması. Yeni tətbiqi vəzifələrin əhəmiyyəti.

F. dö Sössürün dilçilik konsepsiyası

F.dö Sössürə qədərki dilçiliyin predmeti və obyektı. Dilçilik problemlərinin qoyuluşu: empirik qoyuluş və nəzəri qoyuluş məsələləri haqqında. Sössürün linqvistik konsepsiyasının əsasları: O.Kont, E.Dürkheyim və Q.Tardın falsəfi fikirləri və Sössür yaradıcılığı; A.Smit və D.Rikardonun

qrupu: Yel qrupu və Enn-Arbor qrupu. Transformasion təhlil məktəbi. L. Blumfildin dilçilik görüşləri. L. Blumfildin dilçilik görüşlərinin əsası: 1) səs dəyişmələrinin müntəzəmliyinin qəbul edilməsi. 2) psixologiyanın "istisna" edilməsi, 3) elmi deskriptiv ifadə, 4) mənanın ifadəsi. "Mentalist" və "mexanistik" baxışlar. Biheviyrist anlayışlar. Blumfildin postulatları. Mənanın ifadəsi meyarı. Blumfildin qrammatika nəzəriyyəsi. Deskriptiv dilçiliyin predmeti. Deskriptiv dilçiliyin linqvistik təhlil metodları. Söyləmin təhlili. Distributiv təhlil: kontrast distribusiyası, əlavə distribusiyası, sərbəst dəyişmə. Müstəqim tərtibçilər üzrə təhlil metodu. Transformasion metod. Töredici yaxud sintezləşdirici qrammatika. Transformasion qrammatika.

Struktur dilçiliyin klassik məktəbləri arasında münasibətlər. Funksional dilçilik və qlossematikanın müqayisəsi. Funksional dilçiliklə deskriptiv dilçiliyin müqayisəsi. Qlossematika ilə deskriptiv dilçiliyin müqayisəsi.

Fransız funksional dilçilik məktəbi. A. Martine dilin funksiyaları haqqında. Fonem nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsi. Fransız funksional dilçiləri sistem və struktur haqqında. Dilin daxili strukturu, morfologiya və sintaksis məsələləri. Mənim anlayışı. Dil strukturunun sosioloji təsviri. Dil və nitqin fərqləndirilməsi problemi. Dilin təkamülündə daxili və xarici faktorların rolu. Struktur dilçilikdə dilin diaxronik planda tədqiqi – fransız funksional dilçilik məktəbinin struktur dilçiliyə gətirdiyi yeni ideya kimi. Dilin tədqiqinin sinxron və diaxron aspektlərinin bəşdirilməsi təşəbbüsü.

Dildə qənaət prinsipi. Ən az say qanunu. Dilin ikiqat üzvlənməsi prinsipi. L. Yelmslevin ifadə planı və məzmun planı ilə A. Martinenin dilin ikiqat üzvlənməsi müddəasının oxşar və fərqli cəhətləri. Fransız dilçilik funksional məktəbinin prinsipləri.

Struktur dilçiliyin tədqiqat metodları

Dilçilik metodları. Elmi-tədqiqat metodu hadisə və ya hadisələr qrupunu tədqiq etmək üçün tətbiq edilən üsul və qaydaların məcmusu kimi. *Metod, aspekt, üsul və metodika* terminləri: metod – aspekt, metod – metodika, metod – təsvir üsulu.

Metod və tədqiqat aspekti. Dilçilikdə özününkü və alınma metodlar.

Metod tədqiqat üsulu kimi. Tədqiqat üsulu tədqiqat qaydalarının məcmusu kimi. Tədqiqat metodikası. Tədqiqat metodikası və təsvir üsulu. Formallaşdırılmış və formallaşdırılmamış təsvir üsulları. Verbal və qeyri-verbal təsvir üsulları.

Dilçiliyin əsas metodlarının təsnifi. Dilçilikdə müşahidə və təcrübə, modeləşdirmə və izah, ümumiləşdirmə və təsnifləmə üsulları. Struktur dilçiliyin metod və üsulları.

Distributiv təhlil

Anlayışlar və terminlər. Nitq universiumu, nitq kontinuumu, korpus və seçmə anlayışları. Nitqin konkret aktı və nitqin mücərrəd aktları, eyniləşdirmə (identikləşdirmə), sözləmə, seqment, ünsür, seqmentlər sinfi, əhatə, distribusiyası, ekvivalent, konyunksiya, dizyunksiya, ünsürün valentliyi terminlərinin izahı.

Təhlilin əsas prosedurları. Distributiv əlaqələrin tipləri. Seqmentləşdirmə prosedurları və seqmentləşdirmə əməliyyatları. Eyniləşdirmə prosedurları. Ekvivalent siniflər. Ekvivalent və qeyri-ekvivalent əlaqələr. Sərbəst şəkildəyişmə və qeyri-funksional şəkildəyişmə. Kontrast distribusiyası və ya funksional dəyişmə. Əlavə distribusiyası. Distributiv ekvivalent ünsürlər sinfi. Alqoritm.

Fonologiyada distributiv metodlar. Birinci eyniləşdirmə (identikləşdirmə) prosedurları. İkinci eyniləşdirmə (identik-

Tədqiqat modelləri

Şifrəçmə modelləri. Eksperimental modellər. Verilmiş formaya ünsürlər əlavə edilməsi. Verilmiş formadan ünsürlərin formaya ünsürün başqası ilə əvəz edilməsi. Verilmiş ünsürün başqası ilə əvəz edilməsi. Verilmiş formanın başqa formanın ünsürlərinin yerəyişməsi. Morfologiyada substitüt formaya transformasiyası. Tərcümə. Morfologiyada substitüt prinsipi. Uzaşdırıcı əlaqə. Uzaşdırıcı sinif. Sözyaradıcılığı modelləri. Sintaksisin modelləri.

Nitq fəaliyyəti modelləri

Tərədici modellər. Müstəqim tərtibçilər üzrə tərədici modellər. transformasion tərədici modellər, aplikativ tərədici modellər.

Aplikativ tərədici modellər. Tərədici prosesin ikipilləliyi. Aplikativ modelin müstəqim tərtibçilər və transformasion modellərdən fərqi. Aplikativ tərədici qrammatikanın aparatı. Aplikasiya əməliyyatı. Aplikativ tərədici modelin strukturu. Aplikativ tərədici modelin tətbiqi.

Aplikativ sintaktik modellər. Ardıcıl təhlil. Mətnin ardıcıl avtomatik təhlili metodikası. Təhlil obyektləri və təhlil vahidləri. Mətnin təhlili proseduru. Morfoloji təhlil bloku. Sintaktik təhlil bloku. Qabaqcadan xəbərvərici təhlil. Dayaq nöqtələrinin axtarışı. Sözləclər metodu.

Təhlilin semantik modelləri.

Dilin funksional modellərdirilməsi problemi.

Metanəzəriyyə anlayışı

Eyni bir hadisənin müxtəlif modellərinin fərqlənməsi. İlk informasiyanın səciyyəsi ilə, ilkin informasiyanın həcmi ilə, informasiyanın işlənilib-hazırlanması prinsipləri ilə ifadə forması.

Linqvistik nəzəriyyəni fərqləndirmək meyarları: ardıcılıq meyarı, tamlıq meyarı, sadəlik meyarı, adekvatlıq meyarı, gözəllik meyarı, simmetriya meyarı.

Nəticə

Struktur dilçilik və təsnifat dilçiliyi. Struktur dilçilik dil modelləri nəzəriyyəsi kimi. Dilçiliyin, şərti olaraq, iki bölməyə ayrılması: linqvistika (taksonomiya) və mentalinqvistika (taksonomiyaların nəzəriyyəsi və metodları)

Dilçilikdə avtomatlaşdırma vasitələri. Lügətlərin tərtibində mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma. Lügətlərin növləri. Linqvostatistika sahəsində mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma. Qrammatika ilə məşin eksperimentləri.

Avtomatlaşdırma, avtomat və məşin terminlərinin struktur dilçilikdə işlənmə mənalari.

Struktur dilçilik və riyazi dilçilik.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Riyazi dilçilik. Bakı, 1979.
2. Апресян Ю.Д. Иден и методы современной структурной лингвистики. М., 1966.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.
4. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.
5. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. В кн. В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. ч. II, М., 1965.
6. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. «Новое в лингвистике», т. I, М., 1960.
7. Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958.

8. Засорица Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М., 1974.
9. N.O. Olyeva Grammatik savıyuzada dilin struktur mo-dellər. Bakı, 2007.
10. Ингле В. Синтаксис и проблемы многозначности. Сб. «Машинный перевод». М., 1957.
11. Колмогоров А.Н. Автоматы и жизнь. Сб. «Возможное и невозможное в кибернетике», М., 1964.
12. Мартинс А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960.
13. Мартинс А. Основы общей лингвистики, «Новое в лингвистике», т. III, М., 1963.
14. Основные направления структурализма. М., 1964.
15. Проблемы структурной лингвистики. М., 1984.
16. Резвин И.И. Модели языка. М., 1962.
17. Резвин И.И. Современная структурная лингвистика. М., 1977.
18. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967.
19. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 2006 (2 cildlə).
20. Rəcəbli Ə.Ə. Struktur dilçilik. Bakı, 2004.
21. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. М., 1977.
22. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1956.
23. Смирницкая А.И. Морфология английского языка. М., 1959.
24. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1957.
25. Сухотин Б.В. Алгоритмы лингвистической дешифровки, «Проблемы структурной лингвистики», М., 1963.
26. Сэнур Э.Язык. М., 1934.

27. Харрис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. «Новое в лингвистике», т. II, М., 1962.
28. Хомский Н. Синтаксические структуры. «Новое в лингвистике», т. II, М., 1962.
29. Хомский Н. Три модели описания языка. «Кибернетический сборник», вып. 2, М., 1963.
30. Шаумян С.К. Структурная лингвистика. М., 1965.
31. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları, Bakı, 2005.
32. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları, Bakı, 2006